

MARIANA ČECHOVÁ
Univerzita Konštantína Filozofa Nitra
Filozofická fakulta

OPOWIEŚCIOWY WZÓR PRZEZNACZENIA BOHATERÓW¹

W poniższym artykule pragnę skupić się na dwóch pokrewnych typach baśniowych o „protegowanych losu”, które zgodnie z międzynarodową klasyfikacją typów baśni (dalej: ATU) zarejestrowane są osobno, jako: ATU 930 *Wróżba* i ATU 461 *Trzy włosy z czarnej brody*. Te tematyczne algorytmy ludowych opowieści mają swoje źródło w znacznie starszych literackich materiałach.

Typ baśniowy *Wróżba*

Na początku należałoby przypomnieć tematyczny schemat baśniowego typu ATU 930 *Wróżba* (Ubogi chłopiec i bogacz):

I. Wróżba:

a) chłopiec dowiaduje się z przepowiedni, że zostanie zięciem króla.

II. Sprzedanie i porzucenie:

a) król wykupuje od rodziców biednego chłopca, o którym dowiaduje się – według wróżby – że zostanie jego następcą;

b) spuszcza beczkę z uwięzionym w niej chłopcem do rzeki albo zostawia chłopca w lesie;

c) chłopca ratuje i przyjmuje do siebie młynarz, pasterz, myśliwy lub handlarz.

III. Uriaszowy list:

a) król znajduje chłopca i posyła go do królowej z listem, w którym żąda, by ta zabiła chłopca;

¹ Badania powstały w ramach projektu VEGA 1/0426/17 Ikonizacja cierpienia i jego znaczenia w literackim, artystycznym i kulturowym obrazie I (intersemiotyczna, interdyscyplinarna i międzykulturowa rekonstrukcja).

b) po drodze zatrzymują go rozbójnicy, ci podmieniają list na inny, w którym pada żądanie, żeby chłopiec otrzymał za żonę królewnę.

Przy oznaczaniu ostatniej sekwencji tego baśniowego typu („Uriaszowy list”) autorzy ATU najprawdopodobniej inspirowali się historią biblijną o Uriaszu Hetycie², którego król Dawid chciał zabić, aby móc ożenić się z jego żoną. Dawid wysłał dowódcy wojska list z żądaniem, żeby ten ustawił Uriasza na pierwszej linii walk. Tak się też dzieje. Uriasz ginie w walce, a król Dawid poślubia jego żonę. Biblijną opowieść o Uriaszu z baśniowym typem *Wróżba* łączy zatem motyw podstępnego listu: wysoko postawiony mężczyzna wysłał z wiadomością podporządkowanego sobie rywala, który ma się znaleźć na miejscu własnej śmierci.

Czeski folklorysta Karel Horálek³, w związku z kluczowym motywem „listu śmierci” (ewentualnie „wyrokiem śmierci”), który sam skazany dostarcza adresatowi, nawiązuje do średniowiecznych europejskich legend. W nich sekwencja „Uriaszowego listu” jest wykorzystywana jako niezależny materiał opowieści. Horálek zwraca uwagę na pracę francuskiego badacza Emmanuela Cosquina *La Légende du page desainte Elisabeth de Portugalet les nouveaux documents orientaux*⁴, który podkreślił analogię między opowieścią o „protegowanym losu” a średniowieczną legendą o św. Elżbiecie portugalskiej. Mowa w niej jest o tym, że ta bogobojna królowa przy wyznaczaniu jałmużny poprosiła o pomoc pewnego pazia. Inny młody dworzanin, zazdroszcząc swojemu koledze przychylności królowej, wmówił królowi, że jego żona nawiązała niedozwolone kontakty z paziem. Król postanowił ukarać domnianego rywala – zdecydował, że pozbawi pazia życia w taki sposób, że wyśle go z listem do huty, a tam hutnicy wrzucą go do pieca. Młodzieniec jednak po drodze zatrzymuje się w kościele. Tymczasem król wysłał do huty kolejnego posłańca, którego spotyka los, jaki czyhał na pazia⁵. Stąd też Václav Tille proponuje, by tę sekwencję nazywać „wiadomością do hut”⁶.

Jak łatwo dostrzec – różnica między biblijną historią a średniowieczną legendą spoczywa w tym, że w tej pierwszej osoba niosąca list umiera, a w drugiej zostaje uratowana. Podobne zakończenie ma czeska bajka *Protegowany losu* (wersja baśniowego typu ATU 930 *Wróżba*), w której król usiłuje pogodzić się z losem młodzieńca i przyjmuje go jako swojego zięcia.

Szczegółowym folklorystycznym tekstem typu „protegowany losu” poświęcona jest monografia fińskiego badacza Anti Aarnego *Der reiche Mann und sein Schwiegersohn* (Hamina, 1916)⁷. Przy jej koncyptowaniu Aarne, jako punkt wyjścia, obrał sobie prawdopodobnie dane, które przedstawili Johannes Bolte i Jiří Polívka w komentarzu do baśni braci Grimm *Der Teufel mit den drei goldenen Haaren*⁸, zestawiał ją także z pracą Josefa

² *Druhá kniha Samuelova* 10–11.

³ K. Horálek, *Folklor a světová literatura*, Praha 1979, s. 130.

⁴ E. Cosquin, *La Légende du page desainte Elisabeth de Portugalet les nouveaux documents orientaux*, Paris 1912.

⁵ *Ibidem*, s. 320–326; K. Horálek, *op. cit.*, s. 130.

⁶ V. Tille, *Chráněnc osudu*, [w:] *Národopisný věstník československý XIII*, Praha 1919, s. 370.

⁷ A. Aarne, *Der reiche Mann und sein Schwiegersohn*, Hamina 1916.

⁸ Czarcie trzy złote włosy. Zob. J. Bolte, G. Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, Leipzig 1913, s. 276. Bolte i Polívka ogółem zebrali i skomentowali około stu tekstów o prote-

Schicka *Corpus Hamleticum* (1912)⁹, którego badania skupiały się wokół podstawowych treści i podstawowego źródła *Hamleta* Shakespear – irlandzkiej legendy o Amlecie¹⁰. Legenda została zapisana w dziele *Gesta Danorum* autorstwa średniowiecznego duńskiego kronikarza Saxa Grammatica (XII wiek)¹¹.

Następnie Aarne, w zgodności z wytycznymi E. Cosquina i J. Shicka, wysuwa hipotezę, że typ „protegowany losu” ma swoje korzenie w chińskiej i indyjskiej literaturze. Uważa, że najstarszymi znanymi tekstami, które odpowiadają temu typowi są buddyjska narracja z Chin (III wiek), której bohaterem jest sam Boddhisattva (*Tripitaka*¹²), i buddyjska narracja z Indii (V wiek), w której z kolei protegowanym jest Ghósaka¹³. W obu tekstach chodzi o porzucone niemowlę, któremu prorokowano, że zostanie spadkobiercą bogacza. Bogacz zajmie się opuszczonym dzieckiem, ale w chwili, gdy urodzi mu się własny syn, będzie próbował zabić podrzutka. Wszystkie podstępny pójść jednak na marne. Porzucone niemowlę albo wykarmi owce (Boddhisattva), albo uratuje byk (Ghósaka). Gdy bogacz zostawi dziecko na drodze, żeby zostało ono zdeptane przez dzikie zwierzęta, te „protegowanego losu” uratują. A gdy wreszcie bogacz porzuci malca na pastwę w gaju umarłych, wykarmi je koza (Boddhisattva). W końcu bogacz wrzuci niemowlę w gęstwiny, ale ono nawet stamtąd wydostanie się bez uszczerbku na zdrowiu i wróci do bogacza. Kolejną intrygą wobec chłopca będzie „wiadomość do hut”: bogacz wysła chłopca do swojego gońca z listem, w którym roztacza się widmo śmierci, ale chłopiec zostanie uratowany w ten sposób, że dziewczyna, z którą potem weźmie ślub, wymieni list. Na koniec zamiast chłopca śmierć poniesie syn bogacza. Tym samym przepowiednia, która padła na początku opowieści w końcu się wypełni¹⁴.

Tille odsyła do jeszcze starszego tekstu o podobnej treści. Rzymski historyk Pompejusz Trogus w pierwszej dekadzie naszej ery na podstawie przekazów greckich spisał obszerne dzieło historyczne *Historiae Philippicae*, z którego zachował się tylko łaciński wyciąg. Natomiast w II-III wieku n.e. zapisał go historyk Junianus Justynus (*Historiarum Philippi-*

gowanym losu (zwłaszcza warianty baśni braci Grimm, inne teksty niemieckie, flamandzkie, duńskie, szwedzkie, norweskie, fińskie, islandzkie, hiszpańskie, portugalskie, serbsko-chorwackie, słowackie, czeskie, polskie, rosyjskie, tureckie i inne warianty).

⁹ J. Schick, *Corpus Hamleticum*, Berlin 1912.

¹⁰ Historia Amletha pojawiła się także na obszarze norwesko-islandzkim – w zbiorze staronorweskich mitologicznych pieśni *Edda* autorstwa Snorriego Sturlusuna, do którego to zbioru zostały dołączone strofy islandzkiego skalda Snæbjörna (około 1000 roku, czyli na dwa stulecia przed Grammatica Chronicle). O istnieniu baśni typu amletowskiego na Islandii może świadczyć *Opowieść o Brjamie* zapisana w 1707 roku, oparta na podaniach Saxa, niezależna ludowa opowieść o biednym chłopcu, który postanawia zemścić się na królu za zamordowanie jego ojca i braci i sam zostaje królem (H. Kadečková, *Cesty pověsti o Amletovi*, [w:] *Příběh Amleta, prince jutského, jak jej ve své dánské kronice napsal Saxo Grammaticus*, Praha 1996, s. 4–23).

¹¹ Według Schicka Shakespeare nie wychodził bezpośrednio z tego tekstu, ale z powtórnego opowiedzenia przedstawionej legendy, którą w XVI wieku zapisał francuski autor Francois de Beleafort w dziele *Histoires tragiques* (1567). Opowieść Grammatica o Amlecie łączy z typem „protegowany losu” podwójny motyw podstępnej listy. Bohater tej opowieści udaje obłąkanego, przy czym właśnie poprzez pozornie irracjonalne odpowiedzi przejawia się jego inteligencja. Za pierwszym razem Amleth wymienia list, w którym na śmierć wysyła go jego stryj, za drugim list wymienia królowa, która pragnie poślubić Amletha.

¹² Dosłownie „trójkosz”, nazwa buddyjskich tekstów kanonicznych.

¹³ Opowieść o Ghósace wchodzi w skład buddyjskich zasad moralnych *Dhammapada*.

¹⁴ Zob. V. Tille, *Chráněnc osudu*, op. cit. 1918, s. 373–375.

*carum libri XLIV*¹⁵). Przywołana została tu postać króla Gargorisa, który nie chciał, by następcą tronu został Habis, niesłubny syn jego córki, dlatego też usiłował go zabić. Opowieść zgadza się ze wspomnianymi buddyjskimi narracjami, co podkreślają powtarzające się motywy intrygi i sprzyjającego losu: król pozostawia noworodka w lesie, ale zwierzęta karmią dziecko, tym samym ono zostaje uratowane; następnie władca porzuca dziecko na drodze, żeby przechodzące bydło go zdeptało, ale w rezultacie zwierzęta nie robią dziecku żadnej krzywdy; w końcu król rzuca niemowlę wygłodniałym psom i świniom, ale nawet z tego podstępu dziecko wychodzi bez uszczerbku na zdrowiu. Stąd też Tille wysuwa przypuszczenia, że treść ta ma swoje korzenie w starożytnej Grecji, skąd następnie przedostała się na wschód, południe i zachód¹⁶.

Oczywiste jest to, że tematyczny algorytm „protegowany losu” koresponduje z wieloma tzw. królewskimi opowieściami, np. o Cyrusie czy Romulusie i Remusie¹⁷. Do nich należą także europejskie średniowieczne, pseudohistoryczne opowieści o bizantyjskim cesarzu Konstantynie (XIII wiek), o hiszpańskim królu Florindzie (XVI wiek) czy o synu leśnika, którego prześladował cesarz Hanibal (starożytnie *Gesta Romanorum*, XIV–XV wiek).

W chrześcijańskich legendach z Egiptu i Abisynii (arabskim rękopisie *Thalassion*, etiopskich *Talason* czy *Bahran*) owa „przychylność losu” zostaje spersonifikowana – przybiera postać Michała Archaniola. Legendy te zawierają, w porównaniu ze wspomnianym tekstem indyjskim, motyw wrzucenia noworodka do morza i jego cudownego ocalenia (najczęstszy motyw, gdy fale morskie delikatnie wyrzucają dziecko na brzeg).

Jak się zatem okazuje, baśniowy typ ATU 930 *Wróżba*, czerpie z symboli, motywów i algorytmów tematycznych „cyzelowanych” od wieków przez różne kultury. Wymienione paralele i spójne motywy opowieści „protegowanego losu” zostały przedstawione w tabeli 1.

Tabela 1. ATU 930 *Wróżba*

	Boddhisattva (chińska tradycja)	Ghósaka (indyjska tradycja)	Thalassion (arabska tradycja)	Konstantyn (francuska tradycja)	Protegowany losu (czeska tradycja)	Legenda o św. Elźbiecie portugalskiej
Proroctwo (błogosła- wieństwo)	proroctwo brahmana	proroctwo z gwiazd	błogosła- wieństwo niebios	znaki gwiazd	proroctwo z niebios	

¹⁵ 44 księgi *Historiae Philippicae*.

¹⁶ V. Tille, *Chráněněc osudu*, op. cit., 1919, s. 76.

¹⁷ Romulus i Remus byli braćmi bliźniakami, ich matką była Rea Sylwia, córka króla Numitora, który został pozbawiony tronu przez stryja Amuliusa, z kolei brata Numitora zamordowano podczas polowania. Amulius wtrącił Numitora do więzienia, a jego córce Rei kazał zostać westalką i żyć w celibacie. Rea zaszła jednak w ciążę, urodziła dwóch chłopców. Ich ojcem był prawdopodobnie bóg wojny – Mars. Jako że westalkom zakazane były stosunki seksualne, Amulius dowiedziawszy się, że Rea urodziła dzieci, skazał ją na okrutną śmierć – wrzucił do Tybru (według innej legendy – zakopał ją żywcem). Amulius nakazał również słudze, żeby ten utopił synów Rei. Ten jednak wrzucił dzieci w koszyku do wód Tybru. Koszyk popłynął z prądem, ale zatrzymał się na mieliźnie w jednej z zatoczek, w miejscu przyszłego miasta – Rzym. Chłopców wykarmiła wilczyca własnym mlekiem, a po jakimś czasie koszyk z niemowlętami znalazł pasterz królewski Faustulus, wziął je i wraz z żoną Accą Laurentią zaopiekował się nimi. Gdy Romulus i Remus osiągnęli pełnoletniość i dowiedzieli się o swoim pochodzeniu, postanowili zabić króla Amuliusa, tym samym przywracając na tron prawowitego władcę Numitora.

Rywal zyskuje dziecko	adopcja	wykup	wykup	wykup	jako dar	
Pierwsze intrygi	wrzucenie do rowu, w gęstwiny, porzucenie na drodze itp.	porzucenie na śmietniku, wrzucenie do rowu, gaju śmierci	wrzucenie do morza	nakaz zabicia dziecka	nakaz zabicia dziecka	
Wybawca	zwierzęta	zwierzęta	pasterz	mnich	hrabia	
Kolejne intrygi	list z wyrokiem śmierci	list z wyrokiem śmierci	list z wyrokiem śmierci	list z wyrokiem śmierci	list z wyrokiem śmierci	list z wyrokiem śmierci
Udaremnione intrygi	wymiana na syna bogacza/ wymiana listu przez córkę brahmana	wymiana listu przez córkę kupca	wymiana listu przez św. Michała	wymiana listu przez córkę króla	wymiana listu przez rycerza	wymiana na donosiela
Spełnienie prorocтва	ślub/biedak zostaje bogaczem	ślub/biedak zostaje kupcem	ślub/biedak zostaje bogaczem	ślub/biedak zostaje królem	ślub/biedak zostaje królem	

Typ baśniowy *Trzy włosy z czarnej brody*

O ile w orientalnych narracjach typu „protegowany losu” pojawiająca się sekwencja „posłania do hut” (zamiast niewinnego głównego bohatera umiera, pomimo wszelkich podstępów, inna postać, która zawsze jest jakoś powiązana z „pomysłodawcą” intrygi) jest względnie częsta, o tyle w europejskich opowiadaniach ludowych typu „protegowany losu” charakterystyczna jest substytucja tejże sekwencji poprzez segmenty fabularne, w których bohater dostaje polecenie udania się do jakiejś demonicznej, ewentualnie innej nadprzyrodzonej istoty, po np. jej trzy włosy, sierść czy pióra.

Spróbujmy przybliżyć wątki tematyczne baśniowego typu ATU 461 *Trzy włosy z czarnej brody*:

I. Wstęp:

- prorocтво, według którego chłopiec zostanie zięciem króla;
- daremne próby zakłócenia jego ślubu z królewną;

II. Poszukiwanie czarnych włosów:

- bohater zostaje wysłany do piekła, by przynieść trzy włosy z czarnej brody albo
- by przekonał się, kto jest najsilniejszym – najsprawniejszym człowiekiem na świecie.

III. Pytania (stawiane chłopcu podczas drogi):

- dla czego drzewo, wokół którego wędruje, nie kwitnie;
- kiedy przewoźnik, który ma przewziąć chłopca na drugą stronę rzeki, będzie zwolniony ze swoich obowiązków;
- w jaki sposób można uzdrowić chorego księcia (księżniczkę);

- d) dlaczego wysechł strumień;
- e) gdzie znajduje się zagubiona księżniczka;
- f) gdzie jest zgubiony klucz;
- g) jak może wyjść za mąż dziewczyna, której unikają adoratorzy;
- h) dlaczego żywi umierają.

IV. Powodzenie w szukaniu:

- a) chłopcu pomoże czarica matka;
- b) chłopiec przemieni się w mrówkę i ukryje się w spódnicy czarnej matki;
- c) czart po przybyciu do swojej matki wyczuwa obecność człowieka, ale nie udaje mu się znaleźć chłopca;
- d) chłopiec dzięki pomocy czarnej matki uzyskuje odpowiedzi na postawione mu pytania:
 - d1) pod drzewem ukryte jest złoto (albo wąż), które trzeba znaleźć,
 - d2) przewoźnik musi oddać wiosło innej osobie, a ta przejmuje jego obowiązki,
 - d3) księżniczka może zostać wyleczona tylko przez to, że odda święconą wodę, którą ukradła w kościele,
 - d4) źródło zacznie ciec na nowo, jeśli zostanie z niego usunięte jakieś zwierzę albo kamień;
 - e) chłopcu uda się uzyskać trzy włosy z czarnej brody (ewentualnie jego trzy złote włosy).

V. Nagrody:

- a) chłopiec podczas drogi do domu udziela odpowiedzi na zadane mu pytania a tym samym otrzymuje nagrodę (złoto, klejnoty, zwierzęta).

VI. Król zostaje przewoźnikiem:

- a) zazdrosny król usiłuje naśladować bohaterskie czyny młodzieńca;
- b) przewoźnik wręczy mu wiosła a tym samym król zostanie przewoźnikiem.

Jak widzimy, baśniowy typ ATU 461 jest rozszerzoną narracją typu ATU 930. Ekspozycję opowieści stanowi historia o „protegowanym losu” (ATU 930). W kolejnych częściach bohater wyrusza na wędrowkę do nieznannej krainy do – mrocznej czy też niebiańskiej – istoty (oprócz diabła, czarta może to być także spersonifikowane Słońce o imieniu Vratko, dziad Vševed, smok, wielki ptak czy Sybilla) i zdobywa jej trzy złote włosy.

Wędrowanie do pozaziemskiej istoty (przekształconej w różnorodne, spersonifikowane postaci) pozwala bohaterowi odnaleźć odpowiedzi mające mu pomóc rozwiązać poważne problemy, z którymi od wieków boryka się świat (w opowiadaniu wyrażony on zostaje przy pomocy wielu różnych królestw). Na przykład w słowackiej bajce *Plavčík a Vratko, čo osušajú slzy sveta (Pływak i Vratko, którzy wycierają łzy świata)* ludzie ubolewają z powodu wyschniętej studni, uschniętego drzewa owocowego czy (w przypadku przewoźnika) męczących usług. Nawiedzenie „innego świata”, uzyskanie złotych włosów, które mają „wytrzeć łzy świata”, powodują, że życie bohatera nabiera królewskiego charakteru, a za jego pośrednictwem dochodzi do odnowy świata.

Przedstawmy selektywnie niektóre europejskie warianty typu baśniowego ATU 461:

- wariant niemiecki *Der Teufel mit den drei goldenen Federn* (bracia Grimm, 1812),
- wariant serbski *Usud* (V.S. Karadžić, 1833),
- wariant słowacki *Cesta k slunci* (J. Rimavski, 1845),
- wariant czeski *Vyslaný k slunci* (J. Malý, 1845),

- wariant czeski *Tři zlaté perá* (B. Němcová, 1846),
- wariant czeski (morawski) *O chovanci královském* (B.M. Kulda, 1854),
- wariant rosyjski *Marko bogatyj a Vasilij bezščastnyj* (A.N. Afanasjev, 1855),
- wariant słowacki *Cesta k slunci a k měsíci* (B. Němcová, 1857),
- wariant niemiecki (lipski) *Die Reise zur Sonne* (J. Wenzig, 1857),
- wariant słowacki *Tri perá z draka, alebo hľadanie zlého a dobrého* (A.H. Škultéty, P. Dobšínský, 1858) – zobacz także: *Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas*,
- wariant czeski *Tri zlaté vlasy Deda Vševeda* (K.J. Erben, 1860).

W tradycji słowackiej baśniowy typ ATU 461 (ewentualnie jego konstrukcja treściowa) zostaje zastąpiony przez podstawowy wariant *O chudobnom chlapcovi a o dedovi Vševidovi* (*O ubogim chłopcu i o dziadku Wszewiedzie*), który dzieli się na kolejne warianty¹⁸ A i B. Warianty A¹⁹, składające się z grupy I – wyprawa ku słońcu i grupy II – wyprawa ku zamorskiemu smokowi (szatanowi), to: *Kristus so sv. Petrom jako mentor* (Codex revúcky C, 57–58; Polívka III, 6–8); *Barcély, čo slzy osúšal* (Dobšínský; Polívka III, 8–11); *Rozprávka o jednom chudobnom Jankovi* (Polívka III, 11–18); *Tri perá z draka* (Zábavník prešovský, 15–17); *Tri perá z draka ako hľadanie zlého a dobrého* (Škultéty – Dobšínský, 125–135); *Plavčík a Vratko, čo osúšajú slzy sveta* (Dobšínský; Polívka III, 19).

Warianty B²⁰ to: *Plavčík: O troch perách z nochtivtáka*.

W tym miejscu należy podkreślić, że oznaczenie typu ATU 461 o nazwie „protegowany losu”, którego używają w swoich pracach J. Polívka i V. Tille, obejmuje jedynie pierwszą część opowieści (reprezentowaną przez typ ATU 930), nie uchwycą wszystkich podstawowych oznak fabuły. Oznaczenie w międzynarodowym katalogu (*Trzy włosy z czarnej brody*) odpowiada z kolei tylko drugiej części opowieści tego typu, która, co więcej, pojawia się wyłącznie w jednej wersji. Dlatego też badacze, sporządzający słowacki katalog typów baśni, przy oznaczaniu typu ATU 461 i tworzeniu sumarycznego katalogu treści dali pierwszeństwo starszej, łączonej nazwie, którą wykorzystywał V. Tille a mianowicie: *Protegowany losu i wyprawa po trzy złote włosy (ku słońcu)*²¹.

Na płaszczyźnie typologicznej zarejestrować można więcej „wzorów” opowieści typu ATU 461. Gašparíková drugą część wątku z typu ATU 461 („wędrówka do nadprzyrodzonej istoty”) uważała za „sekundarny twór treści o drodze do Boga, od którego bohater ma otrzymać nagrodę albo odpowiedź na pytania”²². Motyw niebezpiecznej wyprawy do Boga, ewentualnie w rejony zaświatów, ma niezwykle starą tradycję. Świadczyć o tym mogą

¹⁸ Zobacz także antologię: *Slovenské ľudové rozprávky*, zv. 1., 2., 3. (Bratislava, 2002–2004), która ukazała się pod redakcją Viery Gašparíkovej. Podkreślić należy fakt, że ta ludowa komparatystka ma znaczne zasługi na obszarze studium porównawczego słowackiej ludowej prozy i przy systematycznym opisie wielu tekstów na podstawie międzynarodowego katalogu Aarne-Thompsona (A. Aarne, S. Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1961). Gašparíková opracowała cały materiał, który opisał J. Polívka w elaboracie *Súpis slovenských rozprávok I–V*. (1923–1931), zwłaszcza szeroki wybór tekstów z rozległego kolekcjonerskiego przedsięwzięcia, które udało się przeprowadzić prof. F. Wollmanowi w latach 1928–1947 przy udziale swoich studentów.

¹⁹ Warianty A przedstawiają podstawowe warianty treści opowiadania, które zazwyczaj są zarejestrowane w *Súpisie slovenských rozprávok* J. Polívky.

²⁰ Warianty B obrazują paralele do podstawowych wariantów A.

²¹ Zob. porównawczy komentarz Gašparíkovej do typu opowieści *O chudobnom chlapcovi a o dedovi Vševidovi* (*Slovenské ľudové rozprávky*, op. cit., zv. 1., s. 676–677).

²² Ibidem, s. 676.

poszczególne etapy drogi protegowanego, np. przeprawa przez morze do nieznanego świata czy wędrówka do władcy owego świata. Jedną z najstarszych narracji o wyprawie w zaświaty jest asyryjska opowieść o Izdubarze (prawdopodobnie powstała w III tysiącleciu p.n.e.), której fragmenty zachowały się na asyryjskich tabliczkach z VI wieku p.n.e.²³: Izdubar zachorował i wybrał się do świata umarłych, żeby odnaleźć swojego praojca – to miało mu pomóc w uzdrowieniu i dowiedzeniu się czegoś o własnej przeszłości. Wyruszył w góry, których strzegły dwa olbrzymie skorpiony – ich zadaniem było to, żeby nikogo dalej nie przepuścić. Ale skoro Izdubar był półbogiem, skorpiony pozwoliły mu przejść. Bohater musiał przemierzyć ciemności, żeby dotrzeć do brzegu morza, przy którym znajdował się pałac pięknej dziewczyny. W pałacu dowiedział się o zasadzkach na niego czyhających w kolejnych etapach wyprawy. Odnalazł przewoźnika, który przeprowadził go do ziemi szczęśliwości. Tam spotkał się ze swoim praojcem. Jego żona uśpiła Izdubara magicznym napojem, a przewoźnik doprowadził go do źródła życia, który przywrócił mu zdrowie. Bohater powrócił do praojca, który wyjawiał mu tajemnicę odmładzających i odżywczych ziół.

Inne literackie opracowania baśniowej treści typu ATU 461 nie są znane, jednakże istnieje sporo wariantów w tradycji ustnej z wielu europejskich i azjatyckich krajów oraz sporadyczne przypadki z Ameryki Łacińskiej. Z niektórymi elementami tych treści, np. z prastarym motywem włosów jako symbolu, przejawu/wypowiedzi czy wprost źródła życiodajnej siły spotkać się można już u Ajschylosa (np. 525 rok p.n.e.), Apollodorosa (II wiek), Owidiusza (zmarł w 17 roku n.e.) i innych²⁴.

Na uwagę zasługuje też mit o Bellerofoncie z *Iliady* Homera²⁵. Anateja, żona tiryńskiego króla Projtosa, próbuje uwieść Bellerofonta, ale nie odwzajemnia jej uczuć. Anateja chce się więc na nim zemścić, oskarżając go o zaloty. Król wysłał Bellerofonta z listem zawierającym wyrok śmierci do swojego teścia – króla Licji Jobatesa. Ten jednak nie potrafi zabić Bellerofonta, więc kieruje go do niebezpiecznej Chimery, licząc na to, że tam spotka go śmierć. Bellerofont przy pomocy wróżbity Polyida zabija potwora, a na znak, że wykonał polecenie, przynosi go Jobatesowi. Zasadzki na jego życie nie powiodą się nawet podczas wypraw Bellerofonta za dzikimi Solimerami czy Amazonkami. Bogowie pomogą mu udowodnić jego niewinność (uwaga: mit o Bellerofoncie nie obejmuje wstępnego motywu pierwszej części typu 461 zależnego od losu przeznaczenia małżeństwa ubożego bohatera z zamożną dziewczyną, tym samym i motywu prób pozbycia się z tego powodu protegowanego przez jego rywala).

Tabela nr 2 pokazuje paralele motywów, ewentualnie zgodność narracji, które przedstawiają warianty albo analogie typu ATU 461.

²³ A. Jeremias, *Izdubar – Nimrod: Eine Altbabylonische Heldensage*, Leipzig 1891, s. 14–44.

²⁴ *Slovenské ľudové rozprávky*, op. cit., zv. 1., s. 676.

²⁵ Ilias, śpiew VI.

Tabela 2. ATU 461 – *Trzy włosy z czarnej brody*

	Mit o Bellerofoncie	Czarcie trzy złote włosy (niemiecka tradycja)	Dziad Vševed (czeska tradycja)	Plavčík a Vratko, čo osušajú slzy sveta (słowacka tradycja)	Chrystus ze św. Piotrem jako mentor (słowacka tradycja)
Wróżba		boginie przeznaczenia – ślub z córką króla	bogini przeznaczenia – ślub z córką króla	kuma – ślub z córką króla	Chrystus – ślub z córką króla
Wyprawa do niebezpiecznej istoty	do potwora Chimery	do diabła	do dziada Vševeda	do Vratka	do smoka
Powodzenie/nagroda	zabicie potwora	trzy złote włosy, odpowiedzi na pytania, bogactwo	trzy złote włosy, odpowiedzi na pytania, bogactwo	trzy złote włosy, odpowiedzi na pytania, bogactwo	trzy złote pióra, odpowiedzi na pytania, bogactwo
Spełnienie wróżby		król przewoźnikiem/biedak królem	król przewoźnikiem/biedak królem	biedak królem	król przewoźnikiem/biedak królem

Zatrzymajmy się jeszcze przy kilku innych kluczowych motywach baśniowego typu 461.

I. Prześladowanie niemowlęcia

Podobny motyw z opowieści znaleźć można w biblijnej historii o królu Herodzie, którego nawiedzają trzej mędrcy ze Wschodu i ogłaszają mu nowinę o narodzeniu się nowego króla. Herod wydaje rozkaz zabicia wszystkich noworodków – chłopców, żeby pozbyć się swojego rywala. Jednakże los nowego Króla jest zaplanowany przez Boga.

W prastarym indyjskim micie *Kryszna* prorok przepowiada królowi Kansowi, że umrze okrutną śmiercią, a zastąpi go ósmy syn jego siostry Dewaki, który miał się niebawem narodzić jako awatar boga Wisznu. Kansa rozkazuje zabić dzieci księżniczki, bogowie jednak interwenują i ósme dziecko – Kryszna – ocaleje („Nic nie może powstrzymać losu...”²⁶). Kryszna żyje incognito u zastępczych rodziców w pasterskiej chacie, żeby wypełnić swoje boskie posłannictwo.

²⁶ *Krřna*, [w:] *O zlatem vejci, Brahmovi a vesmírnych světech*, Praha 2010, s. 68–69.

II. Uratowanie chłopca

Motyw ten ma swoją analogię w starotestamentowej opowieści o Mojżeszu, którego matka puściła w koszu na rzekę. Dziecko wyłowila Termutis – córka faraona. Natomiast siostra niemowlęcia Miriam poradziła Termutis, by płaczące dziecko nakarmiła jakaś kobieta z plemienia. W ten sposób prawowitej matce powierzono nakarmienie i wychowanie jej własnego syna.

Motyw matki-karmicielki pojawia się także w słowackiej bajce autorstwa B. Němcovej *Kristus so sv. Petrom jako mentor*. Matka umieszcza swoje dziecko w łódce i puszcza je na wodę. To ma uratować je przed gniewem króla. Łódka przyplywa do młyna, którym zarządza bezdzietne małżeństwo. Oni przygarniają niemowlę. Prawdziwa matka incognito przychodzi karmić dziecko.

III. Motyw znaków z nieba

W bajce *Kristus so sv. Petrom jako mentor* Chrystus pełni rolę proroka i ojca chrzestnego. Kiedy żona rolnika dostaje bólów porodowych, Chrystus posyła św. Piotra, żeby obserwował niebo i opóźniał tym samym poród, dopóki na niebie nie pojawią się pomyślne znaki. Chrystus prorokuje następnie, że chłopiec zostanie królem. Rano, obaj – Chrystus i św. Piotr – zostają kumami (prawdopodobnie mamy tu do czynienia z posttekstem, który nawiązuje do nowotestamentowej historii o trzech mędrcach ze Wschodu, którym gwiazda zwiastuje miejsce narodzenia Jezusa).

Analogiczny motyw pojawia się w starofrancuskim śpiewie *O cesarzu Konstantynie*. Astrolog przy pomocy nadprzyrodzonej siły planuje poród swojej żony według pojawiających się znaków na niebie. Po porodzie zwierza się przyjacielowi, że nowonarodzony syn ma zostać królem. Rozmowę tę podsłuchuje król Floriens i nakazuje zabić chłopca.

Mitologiczny motyw „dziecka bożego”, którego los dyktują istoty niebiańskie, wykracza poza paradygmat motywów typu ATU 461. Dziecko takie posiada dwojakich rodziców: a) ziemskich, własnych i niewłasnych (młynarz, drwał, rolnik, kupiec itd.) i b) boskich (wcielonych w postać rodziców chrzestnych – ojca chrzestnego, bogini przeznaczenia, Chrystusa etc.). Tym samym dziecko należy niejako do dwóch światów – ludzkiego i boskiego. Jego posłannictwem jest wniesienie „boskiego pierwiastka” do ziemskiej egzystencji i jej zasadnicza zmiana.

IV. Spełnienie przepowiedni/proroctwa

Proroctwo wskazuje, że los, który protegowanemu wyznaczyli „ci z innego świata”, zakończy się powodzeniem, nawet mimo woli „tych z tego świata”. Paradoksalnie, to właśnie opór ziemskich nieprzyjaciół umożliwi wypełnienie tego, co wybrańcowi jest dane z nieba.

Podsumowując można pokusić się o stwierdzenie, że niezmiennym semantemem obu baśniowych typów (ATU 930 *Wróżba* i ATU 461 *Trzy włosy z czarnej brody*) jest dążenie

wysoko postawionego, posiadającego władzę mężczyzny, żeby zabić tego, który według przepowiedni czy wróżby ma stać się jego następcą.

Istnieje wiele wskazówek (mimo że wiele z nich jest jedynie hipotetycznych), że obie części typu ATU 461 mają starożytne pochodzenie. Według Gašparikowej pierwsza część (ekspozycja opowieści „protegowanego losu”) z wielkim prawdopodobieństwem pochodzi z okresu homerycko-mykeńskiego, ewentualnie z okresu przed 700 rokiem n.e. W helleńsko-rzymskim okresie natomiast (300 rok p.n.e. – 300 rok n.e.) niektóre jej warianty nabyły charakteru legend. Prawdopodobnie obie części połączyły się w zaawansowanym okresie bizantyjsko-chrześcijańskim²⁷.

Mamy tym samym do czynienia z arcynarracją, która wędruje od wieków przez wiele kontynentów (Azja, Afryka, Europa) z jednej strony jako wyraz, jak to określił Tille “głęboko tragicznego poglądu na życie: jak próżny jest ludzki wysiłek sprzeciwiania się woli tajemniczego odwiecznego niewiadomego”²⁸, z drugiej natomiast jako wyraz nieustannego ludzkiego pragnienia, żeby spoić sposób i sens własnej egzystencji z ponadziemskim błogosławieństwem.

Tłumaczenie Małgorzata Dambek

Bibliografia

- Aarne A., *Der reiche Mann und sein Schwiegersonn*, Hamina 1916.
 Aarne A., Thompson S., *The Types of the Folktale*, Helsinki 1961.
 Afanasjev A.N., *Marko bogatij a Vasilij bezščastnyj*, [w:] A.N. Afanasjev, *Narodnye russkie skazki* 2, Moskwa 1855, s. 61–69.
 Bolte J., Polivka G., *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, Leipzig 1913, s. 276–292.
 Brüder Grimm, *Der Teufel mit den drei goldenen Haaren*, [w:] Brüder Grimm, *Kinder- und Hausmärchen, Band 1*, Berlin 1812, s. 122–130.
 Cosquin E., *La Légende du page desainte Elisabeth de Portugalet les nouveaux documents orientaux*, Paris 1912, s. 320–326.
 Dobšinský P., *Barcély, čo slzy osúšal*, [w:] P. Dobšinský, *Prostonárodné slovenské povesti, Sošit 8*. Turčiansky sv. Martin, 1883.
 Dobšinský P., *Plavčík a Vratko, čo osúšajú slzy sveta*, [w:] P. Dobšinský, *Slovenské národné povesti*, Bratislava 1996, s. 291–302.
 Dvořák K., *Chráněnc osudu*, [w:] K. Dvořák, *Nejstarší české pohádky*, Praha 2001, s. 123–129.
 Erben K.J., *Tri zlaté vlasy Deda Vševeda*, [w:] K.J. Erben, *Máj*, Praha 1860, s. 187.
 Homéros, *Ilias*, Bratislava 1986, s. 113–117.
 Horálek K., *Folklór a světová literatura*, Praha 1979.
 Jeremias A., *Izdubar – Nimrod: Eine Altbabylonische Heldensage*, Leipzig 1891, s. 14–44.
 Kadečková H., *Cesty pověsti o Amletovi*, [w:] *Příběh Amleta, prince jutského, jak jej ve své dánské kronice napsal Saxo Grammaticus*, Praha 1996, s. 4–23.
 Karadžić V.S., *Usud*, [w:] V.S. Karadžić, *Srbské narodni pripovjédki*. Viedeň 1833, s. 89.
 Kastová V., *O důvěře ve vlastní osud: ďábel se třemi zlatými vlasy*, Brno 2012.

²⁷ *Slovenské ľudové rozprávky*, op. cit., zv. 1., s. 676.

²⁸ V. Tille, *Chráněnc osudu*, [w:] *Národopisný věstník československý XII*, Praha 1918, s. 369.

- Kerényi K., *Mytologie Řeků II.: příběhy héróů*, Praha 1998, s. 64–68.
- Kristus so sv. Petrom jako mentor*. [w:] *Codex revúcky C*, 1843–1844, s. 57–58.
- Kršna, [w:] *O zlatem vejci, Brahmovi a vesmírnych svētech: mýty starých Indů*, Praha 2010, s. 68–69.
- Kulda B.M., *O chovanci královském*, [w:] M.B. Kulda, *Moravské národní pohádky a pověsti z okolí Rožnovského*, Brno, 1854, s. 289–302.
- Malý J., *Vyslany k slunci*, [w:] J. Malý, *Báchoroky a pověsti národní IV*. Praha 1845, s. 61.
- Němcová B., *Tři zlaté perá*, [w:] B. Němcová, *Národní báchoroky a pověsti*. Praha 1846, s. 3–24.
- Němcová B., *Cesta k slunci a k měsíci*, [w:] B. Němcová, *Slovenské pohádky a pověsti*, Praha 1857, s. 183.
- Polívka J., *Súpis slovenských rozprávok I.–V.*, Turčiansky sv. Martin 1923–1931.
- Rimavski J., *Cesta k slunci*, [w:] J. Rimavski, *Slovenske povesti*, Levoča 1845, s. 21.
- Schick J., *Corpus Hamleticum*, Berlin 1912.
- Slovenské ľudové rozprávky*, ed. V. Gašpariková, zv. 1.–3., Bratislava 2002–2004.
- Škultéty A.H., Dobšinský P., *Tri perá z draka, alebo hľadanie zlého a dobrého*, [w:] A.H. Škultéty, P. Dobšinský, *Slovenské povesti*, Banská Štiavnica 1859, s. 125–135.
- Tille V., *Chráněnc osudu*, [w:] *Národopisný věstník českoslovanský XII*, Praha 1918, s. 369–417.
- Tille V., *Doplňky: Chráněnc osudu*, [w:] *Národopisný věstník českoslovanský XIII*, Praha 1919, s. 76–78.
- Tri perá z draka*, [w:] *Zábavník prešovský*, s. 15–17.
- Uriášova smrť (Druhá kniha Samuelova 10-11)*, [w:] *Biblia*, Liptovský Mikuláš 1999, s. 301–302.
- Uther H.-J., *The Types of International Folktales*, Helsinki 2004.
- Wenzig J., *Die Reise zur Sonne*, [w:] J. Wenzig, *Westslawischer Märchenschatz*, Leipzig 1857, s. 36.

MARIANA ČECHOVÁ

The novel-related pattern of protagonists' destiny

Summary

As a result of an analysis of folk types 461 and 930 ('protected by fate') their thematic and motif-based intersections in the comparative framework of European and Asian literary tradition can be identified. At the same time, these intersections are inter-culturally valid. The research shows that an invariant semanteme of all the myths, folk tales and legends studied is the unsuccessful attempt of a man of high social standing and power to kill his successor, who has been chosen by fate. This ancient narrative motif also contains the famous Biblical motifs, such as the persecution of a child, heavenly omens and the fulfilment of a prophecy.

Keywords: Myth, protected by fate, persecution of a child, heavenly omens, fulfilment of prophecy, structural analysis